

Arqueologia forense i recuperació de la memòria

estat de la qüestió a l'Estat espanyol

David Garcia Casas

david.garciaca@campus.uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

Neus Roca Miró

neus.roca@campus.uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

En aquest article volem descriure l'aplicació de l'arqueologia forense a l'exhumació de fosses comuns de la Guerra Civil. No podem obviar una introducció històrica a la repressió franquista i tot seguit presentarem el buit legal existent a l'Estat espanyol si ho comparem amb les mesures del dret internacional. A més parlarem sobre l'aparició de la demanda "recuperació de la memòria històrica" des de la societat civil i el paper de l'arqueologia forense en aquestes demandes. Finalment considerarem algunes reflexions sobre el rol de la universitat en el procés i els problemes del protocol aprovat per la Generalitat sobre el tema.

Abstract

In this paper we want to describe the application of forensic archaeology to the exhumation of Spanish Civil War Mass Graves. For doing it we relate a brief historical introduction to the Franco repression and next we show the legal Spanish state empty about this crimes in comparison with international law. Also we discuss about the "recuperation of historical memory" as a demand rise from civil society and the role of forensic archaeology in this claims. Finally we consider our reflections about the role of university investigators in the process and the problems with the recent Catalanian law about Mass Graves.

1. Introducció

Des de tots els àmbits de la nostra societat podem percebre un missatge subliminal que ens crida a la falsa calma, es tracta de la percepció de democràcia. Formal o real això ja es tracta d'un altre tema que tampoc no busquem ampliar, però que òbviament, es veurà reflectit en part de

la nostra anàlisi. No és precisament l'estat en el que vivim l'exemple d'una societat amb una llarga tradició democràtica, és més, som considerats capdavanters en permetre legislacions i pràctiques il·legals molt concretes dintre d'una suposada democràcia parlamentària en el marc de la l'antiga Europa durant el segle XX. Tan sols ens avalen 30 anys de democràcia dels quals

alguns són previs al cop militar del General Franco i a la instauració d'una duradora i agònica dictadura feixista.

Com tot cop militar, i més si aquest va seguit per una ferma resistència a l'intent impositiu i si aquesta s'expressa en forma de Guerra Civil, el bàndol de l'exèrcit sublevat en l'Estat espanyol va fer servir com a eina bàsica per a la imposició de la seva consigna la violència, lligada de forma inevitable, i sense tampoc voler-ho evitar, a la repressió. No obstant, degut a les condicions objectives de la població i a la seva capacitat de resposta, la Guerra Civil va adquirir una deriva inesperada que va provocar que aquesta esdevingués llarga i molt destructiva. Aquesta nova situació provocà, si més no, diferents vessants en la forma d'actuar dels insurrectes que anaren estretament lligades al moment determinat de la guerra en què es situava l'acció i les forces que es calculaven quedaven als resistents.

Així, tradicionalment es pot veure cert paral·lelisme entre l'evolució dels fronts de combat i les mesures repressives imposades per l'exèrcit. Els historiadors especialistes en el tema¹ troben consens en la classificació en tres formes d'actuar pel que es refereix a dispositius generals de repressió usats primer per l'exèrcit i després pel règim feixista. Caldria fer una breu síntesi dels motius ideològics que mogueren l'aixecament i la base filosòfica del moviment per tal de deixar ben clars els elements que no s'hi observaven inclosos i, per tant, eren perillosos seguint el raonament feixista. La recuperació de la societat tradicional marcava la base filosòfica i pragmàtica del moviment, els drets i valors lliures, que ara tampoc són respectats pel sistema econòmic-social, foren rotundament negats. Inclouen el lliure pensament i la lliure sexualitat, elements que també ara espanten als teòrics governs democràtics, però també els drets humans bàsics i democràtics, per tant, qualsevol indicatiu que pogués vincular a una persona amb aquests elements, encara que fos a nivell intel·lectual dins l'àmbit privat, esdevenia factor i element d'acusació.

Foren precisament les acusacions i el canvi del principi de presumpció d'innocència per la culpabilitat els factors que permeteren que un dels organismes més eficaços i rotunds del règim funcionés realment. A més, els Judicis Sumaríssims i especialment la Causa General va suposar la institucionalització de denúncies anònimes sense necessitat d'evidències ni proves per iniciar l'entramat judicial. La rancúnia i les diferències personals esdevingueren de forma inevitable elements de l'engranatge penal. Finalment el sistema jurídic-penal va suposar la radicalització dels extrems econòmics ja existents a arrel de la necessitat dels salvoconductes per sortir d'una causa judicial. Foren necessitats que tampoc es varen salvar del mercat negre i que col·laboraren a desestabilitzar encara més la minvada economia estatal de la postguerra.

No obstant, la possibilitat d'aconseguir una escapatòria a la condemna no fou una generalització fins ben entrat l'any 1939. L'actitud de deixar sense capacitat de resistència les organitzacions obreres i republicanes, d'intimidat els adversaris menys actius i l'aniquilament físic dels adversaris polítics i ideològics fou el protocol seguit pel bàndol rebel tant en les zones on l'aixecament havia triomfat com en aquelles on a arrel de la resistència havia esdevingut una revolta. L'agònica trajectòria de la mateixa guerra va configurar el desenvolupament ja durant aquesta de bases (enteses com a repeticions de protocols d'actuació) per a la futura creació de l'òrgan jurídic-judicial del franquisme.

Les zones que resistiren i foren preses més tardanament cregueren que aquesta incipient legislació els suposaria menys dificultats que a altres poblacions per a mesclar-se amb el nou règim i passar desapercebudes. Els esdeveniments mostraren una actitud contrària, regnava la por a la resistència i a les milícies, que a l'hora formaven part d'una realitat, i el protocol d'actuació que es va acatar fou coherent amb això. Mentre es mantenia la imatge d'anar caminant cap una normalització de la situació fent efectius òrgans de govern, i amb la intenció

de seguir-la mantenint, les detencions sense documents, les tortures per aconseguir confessions, els trasllats de presos amb poc més registre que un nom i el lloc que s'abandona, la introducció de cossos a suposats cementiris sense enregistrar-los o obviant les causes de la seva mort, i d'altres moltes atrocitats que no quedaren reflectides en cap registre es varen posar a l'ordre del dia. Aquesta és la situació que visqué el territori català, les desaparicions i trasllats de presos sense notificació foren constants i arrel d'això es creu que és on es troben concentrades moltes de les víctimes de desaparicions.

2. Marc de l'estat espanyol: legalitat i actuació

Amb la finalitat de poder entendre millor allò que implica la situació de l'arqueologia forense i les exhumacions de desaparegudes republicanes cal fer una parada obligatòria centrada en l'anàlisi, no molt extens però sí crític, de la legislació internacional. Aquesta és ben clara a l'hora de condemnar les desaparicions forçades i les execucions extrajudicials, són considerades crims contra la humanitat, i com ja hem exposat anteriorment aquestes actuacions foren generalitzades. La satisfacció que ens mou a fer aquesta denúncia no és tant la confiança en que s'apliqui el dret penal internacional i que es condemnin els autors, sinó per recordar, ja que en moltes ments cada cop té menys presència degut a la desinformació constant, que existeix una base jurídica internacional molt forta i explícita. Aquesta estableix el dret dels ciutadans de tot el món a exigir als seus respectius governs actuacions de reparació en matèria associada a les violacions dels drets. Aquest context legislatiu i jurídic dóna un caràcter de forense (concepte exposat anteriorment), en tant que es tracta de crims que no han prescrit, a l'exhumació de fosses de desapareguts i a la investigació que en deriva, centrada en primera instància en determinar les causes de la seva mort i la identificació dels individus. Com a crims no prescrits no haurien de dependre de la legislació del país en que es detecten dites actuacions

encara que aquesta no observi les actuacions com a tals, i hem usat el condicional perquè, tal i com desenvoluparem seguidament, aquesta no és una actitud sempre possible.

Amnistia Internacional (AMNISTIA INTERNACIONAL 2005) ha sintetitzat molt bé tota la legislació internacional aplicable pel que fa als crims del franquisme sintetitzant les greus deficiències de l'estat espanyol pel que fa al seu compliment. Cal dir que ja en la convenció de Ginebra de 1864 i en la Convenció de La Haia de 1907 es definí que les execucions extrajudicials, els atacs contra la població civil i la persecució de persones per motiu de la seva ètnia o idees polítiques es consideraven crims contra el dret internacional. Amb l'ús d'aquests drets que feu el Tribunal Penal Internacional per a la ex-Iugoslàvia, retocats prèviament a Núremberg, es va decidir que aquests crims arribaven a tals proporcions que transcendien l'individu i la humanitat sencera esdevenia víctima. Per tal de poder ser qualificats com crims de lesa humanitat cal que acompleixin dos requisits, en primera instància que s'hagin donat de manera sistemàtica i preconcebuda, i en segona que hagin estat instigats per un govern o organització política.

L'existència de persones desaparegudes constitueix un dels dèficits més importants del teòric Estat de dret espanyol. Aquestes persones continuen en la situació de desaparegudes i per tant són obertament oblidades. A més judicialment (ni legalment, ni jurídicament, etc.) no se les ha considerat com a tals i només en dates molt recents l'estat ha emprés alguna iniciativa per localitzar-les sense rehabilitar-les jurídicament. La *declaració de protecció de totes les persones contra les desaparicions forçades*¹ és clara en aquest sentit, els estats tenen l'obligació d'investigar qualsevol indici de desaparició forçada remetent l'assumepte a una autoritat que iniciï una investigació que no pot ser limitada o obstaculitzada de cap forma.

Tot i les actituds que intenten amagar-ho o eludir-ho, els delictes greus contra el dret internacional

no prescriuen, malgrat que la legislació espanyola consideri aquets actes prescrits, en matèria de violacions greus de drets humans la legislació internacional preval sobre l'estatal. Aquest eix legal ha estat constatat pel Comitè de Drets Humans de la ONU repetidament i com consta en el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics (article 2.1) la més que sospitosa manca de ratificació de l'Estat espanyol de la *Convenció de nacions unides sobre la imprescriptibilitat dels crims de Guerra i Crims de Lesa Humanitat* no l'eximeix de les seves obligacions com a estat enfront d'aquets crims. A més, aquesta obligació i els drets són totalment vinculants per a l'estat espanyol com a membre de l'ONU signant de molts dels pactes i, a banda d'això, l'adhesió o no dels estats a convenis que tracten crims contra el dret internacional no hauria de suposar una limitació per a que la societat civil acudís al dret internacional i que, a més, queda reflectit en la pròpia constitució espanyola en l'article 10.2².

És evident que aquest dret no ha estat usat sempre i amb molta sort els estats més poderosos l'han usat com arma ideològica justificativa d'accions de conflicte obert, principis que després han oblidat quan deixaven d'interessar a la deriva política del moment³. El cas espanyol també obvia aquest dret internacional regint-se exclusivament pel conegut com "Consens de la Transició", després de la dictadura es va viure un procés que tot i permetre eines per aconseguir l'existència d'una democràcia parlamentària formal, no va suposar una ruptura amb l'anterior regim. Així, a la Llei d'Amnistia de 1977 es va evitar la qualificació jurídica de les víctimes del franquisme eximint de responsabilitats els funcionaris que les van cometre, per tant no reconeixent-les. I ja establitzada la democràcia tampoc es va revisar dita llei ni es buscà el debat públic sobre el tema, es pretenia mantenir la reconciliació nacional que es considerava que la transició (coneguda en alguns sectors socials també com a cessió de poders), havia aconseguit. Actitud que botava per sobre del dret internacional que a més puntualitza la impossibilitat de formalitzar l'amnistia quan es tracta de crims de

lesa humanitat. Els termes de guerra fratricida, perdó i oblit mutu dels greuges a nivell individual (Scaffliola 2007) foren els usats per evitar "obrir noves ferides", es buscava la imatge del tractament equànim de les víctimes d'ambdós bàndols quan realment sols s'havien reconegut les del bàndol aixecat. D'aquesta manera les víctimes del feixisme seguien essent culpables dels delictes que La Causa General de 1943 els imputava. No qualificant un acte injust com a crim també es nega a la víctima, esdevenint dobles víctimes (MENENDEZ 2005).

Al 2000 començà un debat real sobre "la recuperació de la memòria històrica", aquest lema uneix a organitzacions civils de signe molt divers que demanen una revisió pública sobre com s'ha encarat el franquisme fins ara, i especialment superar el doble oblit de les víctimes de la Guerra Civil i el franquisme. Aquesta política pública d'oblit queda ja innegablement lligada, a mode de factor al que fer front, al moviment per la memòria, que exposarem més tard, i evidentment amb la pràctica de l'arqueologia forense a les fosses de la Guerra Civil que hem conceptualitzat anteriorment.

Ja des dels setanta i fins 1981 es varen fer algunes exhumacions de fosses no vinculades al govern i sense la participació de cap especialista. No obstant, a partir del 2000 arrel de les creixents iniciatives de les plataformes per la memòria es va iniciar la primera excavació sistematitzada, amb totes les implicacions que suposa l'arqueologia forense aplicada en aquestes, d'una fossa a Priaranza de Bierzo i aquesta no ha estat la única, les intervencions han anat augmentant en nombre i distribució. Aquests factors junt amb la pressió popular van impulsar a l'Estat espanyol la tramitació de la Ley de Memòria Històrica i a nivell català, la creació del Memorial Democràtic per donar suport a les iniciatives de les associacions per la memòria.

A més, es va crear la Comissió Interdepartamental de la Generalitat amb la tasca de localització de fosses de persones desaparegudes durant la

guerra civil i el franquisme. En aquest sentit, es veu un fort intervencionisme per part de la Generalitat en els temes referents a l'exhumació de fosses, mentre que a la resta de l'estat eren i són iniciativa d'associacions i ajuntaments. Qualsevol intent d'exhumació a Catalunya ha de passar per aquesta comissió mentre s'elabora un protocol sobre exhumació de fosses comuns, que a dia d'avui esta a punt d'aprovar-se després de quasi cinc anys. Arma de doble tallant aquest protocol suposa una legislació sobre drets no aplicats anteriorment, però a l'hora la lentitud en l'elaboració del protocol, la negativa o dificultats a l'hora de concedir permisos per excavar fosses i el fet que en cap cas la intervenció de la Generalitat comportarà processos judicials ha acabat convertint en un escull allò que hauria de ser una obligació (que l'administració es fes càrrec de les investigacions de desaparicions forçades) i semblava una oportunitat.

A nivell estatal la Ley de Memoria Histórica aprovada el novembre de 2007 ha suposat un reconeixement formal cap a les víctimes republicanes i un canvi important en la simbologia pública, no obstant, s'ha quedat curta en molts aspectes massa importants. No es reconeixen els delictes i per tant no suposa una revisió general dels processos penals del franquisme, únicament obre les portes a les sol·licituds de nul·litat per casos individuals, sense oblidar la lentitud que no s'ha mantingut explícitament. Evidentment, no tracta els crims del franquisme com a delictes de lesa humanitat, ni molt menys es fa ressò de la legislació internacional al respecte, es tracta d'un reconeixement exclusivament simbòlic de les víctimes i no una reparació jurídica (Amnistia 2006). Dos eixos que escandalitzen són la manca d'intervenció jurídica en el cas de les desaparicions forçoses, que no prescriuen, i el fet de preveure l'accés a documents ocultant la identitat dels autors dels fets.

L'estancament del marc legal pel que fa referència a l'arqueologia forense es fa palès. La negació aleshores i ara del crim comès amb la Ley de Memoria Histórica no és cap avenç en el camp

de l'arqueologia forense i la manca d'intervenció de les autoritats judicials en referència als drets internacionals fa que haguem de parlar més aviat d'arqueologia amb voluntat forense. És a dir, una arqueologia amb voluntat d'investigar un crim i que busca fer pressió per a que les autoritats judicials prenguin les iniciatives a les que estan obligades pel dret internacional, tasca que encara ara no han decidit iniciar.

3. Per què forense? Per què arqueologia?: Metodologia desenvolupada en l'excavació de fosses comunes.

Tot i que actualment encara quedin resquícies d'allò que fou l'arqueologia en el seus temps inicials, entesa "com l'art de recuperar objectes del subsòl, reconstruir-los i classificar-los amb la finalitat d'exposar-los més o menys públicament" (Gassiot 2005), la comunitat d'arqueòlogues ha superat, en alguns casos, aquestes premisses i sembla que hi ha progressos que es poden donar en l'àmbit acadèmic en paral·lel al social. Un exemple recent n'és l'existència de l'arqueologia forense de les fosses de la Guerra Civil espanyola, evidència que existeixen sectors que aborden dita disciplina tenint en compte i involucrant-se en una realitat social.

Seguint amb uns criteris crítics que defensem i que han quedat reflectits en l'apartat anterior, i dels quals esperem que totes seguim participant, com és l'existència integrada de l'arqueologia en una realitat social àmplia i creient que l'arqueologia pot ser una eina per recuperar el passat promovent una visió crítica del present, intentarem fer una breu síntesis de com aquesta disciplina es pot vincular políticament en el món en el qual vivim i dels aspectes que considerem que cal destacar d'aquesta vinculació. Ja des dels vuitanta, però especialment des dels noranta, varem poder observar com es formaven equips d'arqueòlogues, antropòlogues i historiadores orientades a documentar i provar violacions sistemàtiques dels drets humans.

Aquest marc és el que va promoure la creació de l'EAAF (Equipo Argentino de Antropología Forense) i bastant més tard, després de la creació d'altres equips especialitzats, el sorgiment de l'ALAF (Asociación Latinomericana de Antropología Forense). Aquesta primera organització va nàixer en el context de la caiguda de la dictadura militar argentina, poc després que el primer president creés la Comissió Nacional de Desapareguts. Aquest context evidenciava el trencament públic amb el règim i això facilità el debat sobre les víctimes de la dictadura, l'escolta de la lluita per la rehabilitació de la memòria real històrica i la petició i demanda legal de responsabilitats penals i polítiques cap a la Junta Militar autora de tals crims. Podríem buscar paral·lels inexistents en l'evolució del cas espanyol, no obstant, l'exposició d'aquesta situació es desenvoluparà de manera extensiva en l'apartat posterior.

Aquesta organització es defineix com organització científica, no governamental i sense ànims de lucre, independent de qualsevol partit o agrupació política. Usa tècniques d'antropologia social i forense, arqueològiques, informàtiques i genètiques per investigar casos de persones desaparegudes com a conseqüència de la violència política en diverses parts del món. La finalitat amb que aquesta organització neix i les motivacions que la fan actuar són identificar restes de persones desaparegudes per tal de restituir-les als seus familiars, aportar proves científiques a la justícia en la investigació de casos de desaparició forçada i finalment contribuir a l'esclarament de la veritat històrica, a la lluita contra la impunitat i a donar força a una justícia independent (www.eaaf.org). Sorprenentment aquesta sembla brillar per la seva absència en zones tradicionalment considerades amb més història i tradició jurídica ⁴.

La recerca i les motivacions d'aquest equip han transgredit fronteres i han desenvolupat recerques a trenta països diferents, han format a tres equips més a l'àrea de sud-Amèrica i han col·laborat amb els resultats de les seves investigacions amb El Tribunal Internacional contra Crims de Guerra per a la ex-Iugoslàvia. Ja al 2003 es varen ajuntar alguns especialistes sud-americans i crearen l'ALAF.

Amb aquesta primerenca iniciativa es fa evident la necessitat de l'ús d'una arqueologia forense per a la resolució d'aquests tipus d'interrogants científics. Per un cantó hem d'assumir que l'activitat humana implica canvis en la matèria, tant de les pròpies estructures com dels objectes, i que seguint aquesta assumpció l'arqueologia (com a ciència que es dedica a estudiar contextos d'accions antròpiques en el passat), junt amb algunes disciplines associades, és la ciència més adequada per investigar aquests objectes i els seus contextos. Aquesta mateixa definició dóna cabuda a l'entrada en dita investigació de la medicina forense. Ambdues especialitats són diferenciades simplement per les escales temporals, que en la darrera són més breus.

Els elements que són objecte del nostre estudi es troben ubicats en contextos sedimentològics, ja que han estat dipositats per l'acció humana, i aquests cal que siguin identificats i trets a la llum mitjançant l'ús d'unes tècniques específiques i determinades en cada àmbit que l'arqueologia domina com a camp de treball propi. A més a més, tant els objectes que poden suposar evidències d'identificació o possibles ajudes per definir millor la investigació com els ossos que trobem ja hauran sofert certes alteracions degudes a processos postdeposicionals. Es fa evident, doncs, la necessitat de l'ús d'ambdues tècniques científiques per a resoldre aquestes noves problemàtiques.

D'altra banda l'ús d'aquesta tècnica desmenteix el mite de l'estudi històric exclusivament historiogràfic i és més, no sols supera un mite sinó que també algunes de les problemàtiques que suposa la documentació, tan oral com escrita com a base de la història que coneixem. Tal volta no de forma tan evident en aquesta darrera, però, en el qual fa referència a les fonts orals, aquestes es veuen susceptibles de ser desmentides i desacreditades. Aquesta és una actitud força comuna entre els estats que veuen perillar les seves estructures de poder quan aquests testimonis veuen la llum i suposen un atemptat contra la seva mateixa existència (Gassiot 2005). Es presenta d'aquesta manera com un bon sistema que permet, sempre que el deixin funcionar i no

hi posin traves administratives i burocràtiques, verificar i cerciorar versions donant més pes a una informació real i empírica, especialment quan les situacions objecte d'estudi es varen produir cert temps enrere.

D'aquesta manera, la disciplina exposada prèviament permet, i aportaria molt més si no resultés tan perillós per les institucions, - tant en el cas de les fosses del 1936-1939 espanyoles com en d'altres casos de terrorisme d'estat - que apareguin noves dades que completin la visió de la història que es podia tenir fins al moment. Les dades que han anat apareixent a l'Estat espanyol han permès fer una valoració de nou del procés de transició i un anàlisi més reflexiu del mateix que ampliarem i es reflectirà en l'apartat següent de l'anàlisi. A més en l'àmbit més local permetria, i usem un condicional degut a l'escassetat de dades en relació a les que podríem trobar si s'apliqués de manera sistemàtica, quantificar i qualificar els fets repressius en base a una informació realment empírica (GASSIOT 2005), ja que moltes de les fonts escrites, com els registres d'ingressos en cementeris o directament en fosses són incomplets de manera deliberada, són del tot alterats i sense coherència en la descripció de la causa de la mort, o en d'altres casos es busquen fer desaparèixer en els nostres dies⁵. Caldria afegir que tot acte de commemoració busca una redistribució de status cap a les víctimes (SCAGLIOLA 2007), en aquest cas cap als familiars i l'entorn dels desapareguts que en la gran majoria de casos van patir vexacions públiques i marginació social, en aquest sentit el reconeixement públic del delictes que van rebre, del que va passar els hi atorga un status que actua parcialment com a compensació, en aquest sentit l'exhumació d'una fossa tanca en part les ferides traumàtiques del fet.

Finalment aquestes investigacions, realitzades en un bon context d'un grup format pluridisciplinar, permetrien desmitificar el paper de les costoses anàlisi d'ADN per identificar individus d'aquesta època, quan una bona anàlisi antropològica junt amb l'anàlisi d'un bon i rigorós registre arqueològic de manera eficient podria ser suficient. Tota aquesta activitat resulta l'única manera de

condemnar crims que no han prescrit en la justícia internacional, ja que els assassinats sense judici són desapareguts i poder restituir d'aquesta manera la memòria de les víctimes (Gassiot 2005).

4. Casos pràctics: evidències del moviment per la memòria

Al llarg de l'any 2000 varen començar a créixer quantitativament el nombre de plataformes per a la recuperació de la Memòria Històrica. La causa principal d'aquest augment fou la demanda creixent d'un canvi en relació a les polítiques institucionals associades al discurs promogut des dels successius governs democràtics centrat exclusivament en la conciliació.

En aquests successos es va veure reflectida la tasca de reflexió duta a terme des del mateix final de la dictadura no sols per afiliats o sindicats, sinó per la població civil. La consciència política popular va fer un gir, a partir d'aquest moment es farà manifest el rebuig a la primacia de la superació del conflicte sense analitzar-lo. Ja no es considerarà vàlid un procés de transició i democratització des de postures que no mostrin el tracte real i desigual que sofriren totes les víctimes de la guerra civil i la dictadura, feta per una postura de cicatritzar i no obrir antigues ferides.

Aquest any serà el primer que veurà l'obertura i excavació d'una fossa de la Guerra Civil. Aquestes iniciatives reflecteixen la nova consciència i les demandes socials vers la localització i reconeixement dels desapareguts en fosses anònimes presents en tot l'estat i que encara avui no s'han considerat a l'hora de valorar i estudiar aquest moment. Les intervencions s'han anat succeint al llarg dels anys fins arribar al nombre insuficient de 60 a l'any 2005, gràcies a l'actuació de les Plataformes i familiars que han buscat suport i rigorositat en la ciència arqueològica⁶ per resoldre la problemàtica d'una exhumació. No obstant, la interacció de les diverses agents varia molt en relació a cada cas.

Com el context que envolta el desenvolupament

de la recerca amb la finalitat de restablir la dignitat de víctimes i condemnar crims contra la humanitat no prescrits, el cas de la localitat valenciana no deixa de ser peculiar. Molt probablement en aquest ampli territori, on a més es varen desenvolupar part decisiva de les batalles de la Guerra Civil, es puguin detectar no pocs casos de dipòsits massius de persones assassinades directa o indirectament pel règim franquista. No obstant, hi ha un cas que crida molt l'atenció per les característiques contemporànies que es dibuixen en aquest territori, ja que a arrel de les polítiques urbanístiques dels darrers governs de l'indret no poc s'ha estat alterat per pavimentacions i obres i s'han condemnat a la destrucció o a l'oblit, sinó de manera íntegrament sí parcial, evidències i restes de fosses amb víctimes que caigueren a partir del 1936.

Alguns dels sistemes que es varen utilitzar per a la construcció i ubicació de les fosses, molt diferents segons el territori i la cronologia tal i com hem vist prèviament, fou habilitar i reacondicionar zones destinades ja a la diposició de cadàvers. Aquesta és la tècnica que varen escollir en la capital de dita regió i foren diversos factors els que varen permetre el seu descobriment.

Una presència que hauria de tenir-se en més consideració i de la qual hauríem de ser més conscients és la de la memòria oral. Comencen a ser poques les supervivents dels temps de la guerra civil i dels primers anys de la dictadura, les generacions que la visqueren van morint i el seu record dels fets marxa amb elles. En molts casos aquestes veus i records són imprescindibles per poder descobrir tot allò que el règim va fer creure que no existia, que no és poc, d'allò que el règim no enregistrava, ocultava o mentia. Aquest factor al que cal sumar el malmès estat de determinades zones del sòl del cementiri municipal va deixar a la vista, de manera literal, les evidències suficients per demanar iniciar una investigació.

Aquesta tasca es va portar a terme des de la Plataforma per la Recuperació de la Memòria històrica que veient com les fosses sortien en superfície, degut a mals processos de

sedimentació que feien que es filtrés l'aigua, i que ja s'havien vist afectades algunes altres fosses del recinte a mans de les noves construccions, i gairebé totes per construccions immediatament posteriors, varen decidir-se a obrir i investigar la única que quedava intacta. En aquest cas no existeixen especialistes, ni arqueòlegs, antropòlegs, ni molt menys arqueòlegs forenses, que portin el cas, no obstant els resultat són igualment temuts pels tecnòcrates que no permeten regularitzar les investigacions de crims contra la humanitat en l'Estat espanyol.

La investigació ha permès discernir l'estructura creada en el subsòl amb aquesta macabra idea i poder fer uns càlculs aproximats del nombre de persones que podrien estar en l'indret. Hi ha un total de 14.016m² de fosses, totes elles organitzades en quadres i fileres, dissenyades amb la clara intenció d'amortir i organitzar al màxim l'espai. La profunditat física de cada fossa permetia la diposició en horitzontal de fins a quinze individus. Aquestes estaven estructurades amb material constructiu i encalcinades en la zona interior. Tot i que tan sols s'ha intervingut sobre dos dels requadres en que es divideixen les zones en el recinte, a arrel del gran nombre d'individus trobats en els seu interior, els seus resultats reflecteixen una clara finalitat. El 80% dels individus representats en la mostra es classifiquen en tres trams d'edat: individus infantils I (0-4 anys), adults femenins i individus senils.

La informació resultant de les intervencions, des d'identificacions fins a paleopatologies, va permetre ratificar les hipòtesis que s'havien realitzat després d'observar el llibre del registre, tot i que també es feren moltes maniobres per conservar-lo. El nombre d'individus reals superava el dels enregistrats en dit llibre i si en 5.877m² hi havia un registre de 9.800 persones en 5.000m² no resultava lògic que sols n'hi haguessin 2.200; i si entre l'1 d'Abril i el 27 de Febrer de 1939 es varen registrar 9037 diposicions en 9650m² no resultava tan estranya la confirmació de la massificació d'aquest recinte (càlcul de no menys de 60.000 individus per una fossa que s'obrí al 1939 i es tancà al 1945). Part substancial d'aquesta informació hauria estat condemnada al silenci si

no s'hagués aconseguit consultar i salvar el registre.

Per les magnituds i el context que va envoltar aquest cas de recuperació de la Memòria Històrica de l'Estat espanyol, la premsa internacional va fer una campanya d'informació i seguiment, si més no la feu mentre que a l'Estat espanyol el desconeixement de la situació i l'existència és generalitzat i es persegueixen campanyes de desinformació.

Actualment la situació està en suspens cautelar a nivell jurídic a l'espera de la resolució del Tribunal Constitucional en resposta a una demanda realitzada per la plataforma davant la imminent construcció per part de l'ajuntament de 1200 nínxols just al damunt (projecte aprovat en el mateix moment en que s'intenta segrestar el registre), ja que el jutjat penal va resoldre a favor de l'ajuntament.

5. Conclusions

Considerant que ha quedat suficientment palès que es tracta d'una disciplina amb una problemàtica concreta, necessitats específiques i fruída d'una demanda social activa, que esperem segueixi creixent, considerem interessant xerrar de les seves autores. La mà d'obra que desenvolupa aquesta disciplina té al seu torn uns trets que la fan diferent i alhora amb unes característiques molt concretes. Aquestes investigadores formen part d'una tercera generació en relació a la Guerra Civil, fet que suposa que no la visqueren i que poden aspirar a tenir una visió amb més distància. L'activisme i el compromís social en altres àmbits de la societat sol formar part de la seva vida i desenvolupen la seva tasca en l'àmbit de l'arqueologia forense de manera no remunerada.

Aquestes implicacions podrien caure en la tendència habitual dels projectes d'investigació des de l'àmbit acadèmic a l'estancament en àmbits il·lustrats, fins i tot en casos en que es teoritza sobre la incidència social de l'arqueologia analitzant-la sota mètodes materialistes històrics,

sinó es té present que s'és un element més dintre d'un engranatge de recuperació de la Memòria Històrica format per la societat civil. La producció i la finalitat, de ja masses investigacions, és mantenir un llistó alt i un reconegut *status* a més d'estar plenes de llenguatges carregats inaccessiblement i de presentar-se, des del punt de vista de les possibilitats d'accés com pel seu format, exclusivament en àmbits ja acadèmics.

Poques són les iniciatives que promouen en la praxi una transmissió dels coneixements que s'han derivat de les investigacions de manera dinàmica i científica. Aquest és el repte que cal assumir i superar ja que el tant esperat *protocol* d'intervenció de fosses de la Generalitat ha estat aprovat recentment. El plantejament que segueix dit protocol ajuda a fer menys públics i accessibles els resultats i les implicacions de les investigacions en fosses, fet que no és d'estranyar dintre d'un marc legislatiu que no condemna, ni de manera explícita ni implícita, uns crims contra la Humanitat comesos en el seu propi país.

Sembla que en cap moment el context acadèmic (tot i que algunes excepcions podem fer) i especialment el marc legislatiu facilitin la resposta a una demanda social que s'organitza i crida justícia i reconeixement per les víctimes. Considerem que haurien de ser aquests moviments amb consciència i coneixement els encarregats de confeccionar i moure les investigacions, i evidentment no considerem la possibilitat de consentir la tecnocratització de les vies de denúncia i d'actuació en resposta a una demanda social real com un bon marc on desenvolupar una resposta empírica i real a dita demanda. Sembla que la manca de confiança en la societat civil, de coratge i un excessiva voluntat de control polític estan ofegant aquesta investigació sota processos protocolaris abusius, obviant i superant la realitat que la història no depèn d'un òrgan polític, ni molt menys li pertany. Queda palesa la situació cada vegada més present que l'estat democràtic ha oblidat que no és el propietari de la història del seu país i el seu treball és mantenir un poble, amb tot allò que implica.

Notes

¹ Mesura aprovada per l'Assemblea general de les Nacions Unides el 18 de Desembre de 1992. Article 13.6: *Deberá poderse hacer una investigación, con arreglo a las modalidades descritas en los párrafos que anteceden, mientras no se haya aclarado la suerte de una víctima de desaparición forzada*

² 10.2. Las normas relativas a los derechos fundamentales y a las libertades que la Constitución reconoce se interpretarán de conformidad con la y los Tratados y acuerdos internacionales sobre las mismas materias ratificados por España. (literal)

³ un del exemples mes flagrants va ser quan el 1984 el Tribunal Penal. Internacional va condemnar als EUA per terrorisme internacional contra Nicaragua, aquest país es va negar a comparèixer i ningú va poder obligar-lo. En altres ocasions únicament s'ha pogut aplicar de forma parcial per una lluita tenaç i persistent de la població civil contra la impunitat com és el cas de l'Argentina.

⁴ A l'Estat espanyol s'han trobat casos en que els permisos judicials necessaris per poder portar a terme intervencions amb possibilitat de ser considerades com a proves en un procés judicials han estat denegades per la vinculació entre els

òrgans actuals i els càrrecs que ordenaren les desaparicions o morts. El fet de situar-nos a Europa Occidental i al primer món no ens assegura per res una actuació més neta que en altres llocs del món en el que fa referència a l'àmbit jurídic, entre molts d'altres.

⁵ Fem referència en aquesta cita a l'incident que es va produir al cementiri de València quan els plans de massificació i adequació del mateix varen afectar a un recinte molt ampli on es trobaven unes quantioses fosses de la Guerra Civil. L'empresa i l'ajuntament buscaren, sense èxit afortunadament, fer desaparèixer el llibre de registres.

⁶ Considerant la ciència arqueològica per la seva metodologia més adequada al context, no podem obviar la multidisciplinarietat i efectivitat dels grups capdavanters de l'EAAF. Pel que fa als drets de les víctimes es troben recollits als *Principis i directrius bàsics sobre el dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans i de violacions greus del dret internacional humanitari a interposar recursos i obtenir reparacions* aquets són bàsicament el dret a interposar recursos i la reparació dels danys entesa com indemnització, rehabilitació, satisfacció i garanties de no repetició.

Bibliografia

BORJA, J. *Memoria histórica y progreso democrático*. Mientras Tanto, Icaria Editorial, 2005.

EQUIPO NIZKOR. *La cuestión de la impunidad en España y los crímenes franquistas*. Abril 2004.

GASSIOT BALLBÈ, E. *Arqueología forense de la Guerra Civil: justicia y memoria*. Mientras Tanto, Icaria Editorial, 1999.

JULIÀ, S. (coord.), **CSANOVA, J. SOLÉ I SABATÉ, J. M. VILLAROYA, J** and **MORENO, F.** *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.

SCAGLIOLA, A. Canvi a les polítiques públiques de memòria a Catalunya: el passat com a problema.

Articles de revistes

ANMISTIA INTERNACIONAL (Informe) *Víctimas de la Guerra Civil y el franquismo: no hay derecho. Preocupaciones sobre el proyecto de ley "derechos de las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo*.

ANMISTIA INTERNACIONAL (Informe) España: poner fin al silencio y la injusticia. La deuda pendiente con las víctimas de la Guerra Civil i del régimen franquista.

ECHEVARRIA, F. *La Guerra Civil en la memoria o la memoria recuperada en l'oblit*. Avenç (2005), 299: 31-33

FUENTES, A. *Exhumació i arqueologia forense. Els afusellats a Villamayor de los Montes (Burgos)*. L'Avenç (2005), 299: 28-30

MENÉNDEZ, X. "La recuperació de la memòria: estat de la qüestió a Catalunya" L'Avenç (2005), 299: 40-41.